

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

No. 3 (2) 2021

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

Has been published since 2020

No. 3 (2) 2021

Nur-Sultan

EDITOR-IN-CHIEF:

Doctor of Historical Sciences, Professor
Shaihutdinov M. Y.

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Doctor of Historical Sciences, Professor
Kushkumbayev A. K.

EDITORIAL BOARD:

Qydyráli Darhan	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Muminov A.K.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Samashev Z. S.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Abuseitova M. K.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Sabitov Zh. M.	PhD in Political Science (Kazakhstan)
Golden Peter B.	Dr., Professor (USA)
Kradin N.N.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Erdélyi István	Doctor of Historical Sciences, Professor (Hungary)
Uzelac	PhD in History (Serbia)
Aleksandar	
Mirgaleev I. M.	Candidate of Historical Sciences (Russia)
Zaytsev I. V.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Petrov P.N.	Candidate of Historical Sciences (Russia)
Nagamine	PhD in History (Japan)
Hiroyuki	

Editorial address: 8, Kabanbay Batyr avenue, of.316, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010000
Tel.: (7172) 24-18-52 (ext. 316)
E-mail: medieval-history@isca.kz

Medieval History of Central Eurasia
Owner: Astana International University
Periodicity: quarterly
Circulation: 500 copies

FROM THE EDITOR

Уважаемые коллеги!

Представляю Вашему вниманию очередной номер нашего журнала, посвященного вопросам средневековой и новой истории.

В рубрике «Этногенез. Археология. Лингвистика» опубликована статья А.А. Молдахмет «История исследований средневековых городов нижнего течения Сырдарьи». В статье отмечено, что в период Средневековья выросло количество городов и населенных пунктов в этом регионе. Сегодня ученые проводят масштабные археологические изыскания, определяя места расположения средневековых памятников и их исторические названия. В числе городов, где в настоящее время активно ведутся археологические работы, можно отметить город Кышкала, о котором сохранилось немало ценной информации в средневековых письменных источниках и местных легендах.

Рубрику «История Улуса Джучи» открывает статья доктора политических наук М.Т. Лаумулина «История Центральной Азии в современной зарубежной литературе». В статье рассмотрены вопросы генезиса, формирования и развития Золотой Орды, истории Центральной Азии и Внутренней Евразии, а также актуальные проблемы домонгольской истории в лице скифов, гуннов, западных тюрок, караханидов, древних уйгур, сельджуков. Отдельные сюжеты посвящены Великому Шелковому пути и связанным с ним сюжетам – торговле жемчугом, распространению аграрных культур. В статье рассматриваются эпизоды новой и новейшей истории XX века.

В статье Р.Д. Темиргалиева «Джучи-хан – правитель Дешт-и-Кипчака» освещена деятельность старшего сына Чингисхана Джучи в последние годы его жизни. Проанализированы сложности взаимоотношений Джучи с отцом и братом. Подвергнуты критике нашедшие широкое отражение в историографии сведения Рашид-ад-Дина о демарше Джучи в период среднеазиатской кампании. Исследуются подробности завоевания монголами Дешт-и Кипчака и выдвигается версия об участии Джучи в битве на Калке. Большое внимание также уделено статусу и положению Джучи в правящей элите Монгольской империи, правомерность применения по отношению к нему ханского титула. Исследуются различные версии гибели Джучи.

В статье А. Шакиевой «Изучение истории Улуса Джучи в советской историографии» рассмотрены исследования и особенности взглядов советских и зарубежных ученых по проблеме Улуса Джучи. Основное внимание уделяется историческим, культурным и социально-экономическим аспектам наследия улуса Джучи в советской историографии. Существует традиция идеалистического изображения исторических событий,

происходивших в Улусе Джучи. В статье анализируется влияние идеологических принципов на историю Улуса Джучи в связи с обоснованием марксистско-ленинского учения в научном сообществе. Зарубежная историография Улуса Джучи неоднородна, в ней присутствуют различные течения. Статья раскрывает значимость исследовательских работ по истории Улуса Джучи в советских и зарубежных историографических работах.

Рубрику «Европейское Средневековье» открывает статья доктора исторических наук М.Е. Шайхутдинова «Формирование, взлёт и падение Каролингской империи: политические аспекты». В статье освещены важнейшие этапы становления и развития Каролингской империи. Отмечено, что сын Карла Мартелла Пипин III Короткий решил покончить с политической неопределенностью и отстранил от власти «длинноволосых» меровингских королей. Его преемник, Карл Великий, расширил пределы государства, подчинил себе Лангобардское королевство, покорил Баварию, завершил длительную войну с языческой Саксонией и создал грандиозную Империю Каролингов, которую многие историки считают «прообразом единой Европы». Людовик Благочестивый попытался реформировать Империю, но потерпел неудачу и оставил её в состоянии полной анархии. Затем Лотарь I, Людовик II Немецкий и Карл II Лысый начали так называемую «войну трех братьев», которая закончилась в 843 году полной геополитической катастрофой – подписанием Верденского договора, означавшим распад Каролингской империи.

Статья кандидата исторических наук М.В. Шлюпикова и магистра специальности экология и природопользование, аспиранта направления «Науки о Земле» (МГУ им. М.В. Ломоносова) М.М. Шлюпиковой посвящена анализу исторической концепции средневековой Франции выдающегося французского историка Фернана Броделя. В центре внимания исследователей – научные взгляды Ф. Броделя, его трактовка географического детерминизма, роли пространства, гор, морей, рек, долин, лесов, почв и методов их хозяйственного использования в социальной динамике французского общества. Проанализирована концепция создания единой Франции, двигателей этого процесса, географической ориентации объединительного центра – Парижского бассейна и его потенциальных конкурентов. Дана оценка возможным альтернативам. Авторы пришли к выводу, что в трудах Ф. Броделя проблемы взаимодействия человека и природы определяют всю его историческую концепцию, всё его видение прогресса человека и его освобождения от пут географии.

В рубрике «Рецензии» опубликована рецензия доктора политических наук Л.Р. Скаковского на труд современного британского историка Питера Франкопана «Первый крестовый поход: Зов с Востока», который был впервые опубликован в 2012 году, но в русском переводе вышел в свет лишь в 2018 году. Рецензент характеризует работу П. Франкопана как блестящее

историческое повествование, содержащее немало новых, нетрадиционных оценок событий Первого крестового похода. В рецензии отмечено, что работа П. Франкопана основана на новой интерпретации широкого круга как западных, так и восточных исторических источников. Структура книги выстроена таким образом, что автор вновь и вновь возвращается к одним и тем же историческим сюжетам, рассматривая их с различных ракурсов и обогащая их все новыми деталями. Таким образом, труд П. Франкопана вносит значительный вклад в современную медиевистику и будет востребован как специалистами, так и широким кругом читателей, интересующихся вопросами средневековой истории.

В целом, как и было обещано нами ранее, мы продолжаем последовательно расширять пространственные и временные горизонты наших научных изысканий и продолжаем знакомить Вам с наиболее яркими исследованиями в сфере всеобщей истории.

Главный редактор
Шайхутдинов М.Е.

CONTENT

EDITORS'S COLUMN.....	3
------------------------------	----------

ЭТНОГЕНЕЗ. АРХЕОЛОГИЯ. ЛИНГВИСТИКА

А.А. Молдахмет. СЫРДАРИЯНЫҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫ БОЙЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ.....	7
---	----------

ИСТОРИЯ УЛУСА ДЖУЧИ

М.Т. Лаумулин. ИСТОРИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В СОВРЕМЕННОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	14
---	-----------

Р.Д. Темиргалиев. ДЕШТІ ҚЫПШАҚ ХАНЫ - ЖОШЫ ХАН.....	39
--	-----------

А. Шакиева. КЕҢЕС ТАРИХНАМАСЫ: ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ТАРИХЫ ЖАЙЫНДА.....	58
--	-----------

ЕВРОПЕЙСКОЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

М.Е. Шайхутдинов. ФОРМИРОВАНИЕ, ВЗЛЕТ И ПАДЕНИЕ КАРОЛИНГСКОЙ ИМПЕРИИ: ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ.....	71
--	-----------

M.V. Shlyupikov, M.M. Shlyupikova. MAN AND NATURE OF MEDIEVAL FRANCE IN HISTORICAL CONCEPT OF F. BRAUDEL.....	85
--	-----------

РЕЦЕНЗИИ

Л.Р. Скаковский. ПИТЕР ФРАНКОПАН О ЦЕЛЯХ, ПРИЧИНАХ И ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЯХ ПЕРВОГО КРЕСТОВОГО ПОХОДА ДЛЯ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ И ВИЗАНТИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.....	110
--	------------

ДЕШТІ ҚЫПШАҚ ХАНЫ - ЖОШЫ ХАН

Радик Джексенбаевич Темиргалиев

Аңдатпа. Шыңғысханның үлкен ұлы Жошының өмірінің соңғы жылдарындағы қызметі қарастырылады. Жошының әкесі мен ағасы арасындағы қарым-қатынастың күрделілігі талданады. Рашид-ад-Диннің тарихнамада Орта Азия жорығы кезеңінде Жошы хан туралы кеңінен көрініс тапқан мәліметтері сынға алынады. Дешті Қыпшақты моңғолдардың жаулап алуының егжей-тегжейлері зерттеліп, Жошының Калка шайқасына қатысуы туралы нұсқа ұсынылды. Моңғол империясының билеуші элитасындағы Жошының мәртебесі мен жағдайына, оған қатысты хан атағын қолданудың заңдылығына көп көңіл бөлінеді. Жошының өлімінің әртүрлі нұсқалары зерттелуде.

Түйінді сөздер: Жошы, Шыңғысхан, Шағатай, Дешті Қыпшақ, қалқадағы шайқас.

Кіріспе. Шыңғысханның үлкен ұлы Жошының өмірбаяны Моңғол империясының тарихында салыстырмалы түрде аз зерттелген тақырып болып қала береді. Тарихшылар Жошының моңғол жаулап алуларындағы рөлі, оның ресми мәртебесі және империялық билеуші элитадағы нақты жағдайы туралы қайшылықты тұжырымдарға келеді. Көптеген еңбектерінде оның әкесімен және ағаларымен қарым-қатынасына байланысты үзік-үзік айтылады.

Біріншіден, мұндай жағдай дереккөздерде негізінен Шыңғыс ханның өзі қатысқан Моңғол империясының қалыптасу кезеңіндегі оқиғалар қамтылғандығымен түсіндіріледі. Жошы көбінесе әкесінің тапсырмасы бойынша ерекше міндеттерді шешумен айналысты, негізгі әскери іс-қимыл орындарынан тыс жерде және ұзақ уақыт бойы тағдырлы саяси шешімдер қабылданған жоғарғы Ордада болмады. Дереккөздерде қалыптасқан сурет ғылыми еңбектерде тиісті көрініс алды.

Талқылау. Бұл жағдай толығымен әділ емес, өйткені ол Моңғол империясының құрылуына айтарлықтай үлес қосты және іс жүзінде Жошы ұлысы (Алтын Орда) деп аталатын тарихқа енген жаңа мемлекеттің негізін қалады. Қазақстан тарихы үшін Жошының саяси қызметі мен әскери жорықтары моңғол элитасының басқа өкілдерінің жорықтарынан да үлкен маңызға ие. Біріншіден, Жошы ұлысының аумағы XIII ғасырдың 20-шы жылдары қазіргі Қазақстанның аумағымен сәйкес келді. Екіншіден, Жошы XIX ғасырға дейін Қазақстан аумағында саяси басқаруды жүзеге асырған әулеттің негізін қалаушы болды.

Жошыға өзінің ұлысын беру 1207 жылы «орман халықтарының» қансыз бағынуынан кейін орын алды, Шыңғысхан Царевичтің еңбегін жоғары бағалады: «Ты старший из моих сыновей. Не успели выйти из дому, как в добром здравии благополучно воротился, покорив без потерь людьми и лошадьми Лесные народы. Жалую их тебе в подданство» [Сокровенное ... 1941: 175].

Мұраларды кейіннен бөлу кезінде Шыңғысхан өзінің тұңғышының жоғары мәртебесін («Жошы – менің аға мұрагерім») тағы да жария етіп, оған 9 мың киіз үй берді. Екінші ұлы Шағатай 8 мың киіз үй, үшінші ұлы Үгедей – 5 мың киіз үй, кіші сынтөлүй-5 мың киіз үй алады [Сокровенное... 1941:175-176].

Жошы 1213 жылы Цзиньге қарсы соғысқа белсене қатысады, 1218 жылы көтерілісші қырғыздарға қарсы жазалау акциясын басқарады, Субэдэймен бірге Дешті Қыпшаққа қашқан меркіттерге жорық жасайды, онда хорезмшах Мұхаммед әскерлерімен алғашқы шайқас болған. 1219 жылға қарай Орта Азияға жорық алдында Жошы жас империя дворяндарының ең беделді өкілдерінің бірі болып табылады. Көптеген моңғолдардың көз алдында ол әкесінің заңды мұрагері атанады. Әрине, ол осылай өзін қабылдайды.

Бірақ Шыңғысханның екінші ұлы Шағатай бұл мәселе бойынша түбегейлі өзгеше пікірге ие болды және таққа мұрагерлік мәселесіне араласуға бел буды. Рас, оның өзі экспоненциалды қатыгездікке бейімділігіне байланысты сотта және әскерлерде өте танымал болған жоқ. Жағдайды байсалды бағалай отырып, ол үлкен әсер еткен ресми мұрагердің мақұлдауына қол жеткізуді жоспарлады. Шағатайдың жалғыз, бірақ күшті күнқағары - бұл Ханша Борте меркіттерде тұтқында болғаннан кейін пайда болған Жошының заңды дүниеге келгендігі туралы бұрыннан келе жатқан күмән. Осы жағдайды болдырмау үшін інісі Шағатай анасын қорлай отырып, әкесіне болған жағдайды еске түсіріп отырды.

Хорезмге жорық қарсаңында ұлы ханның сүйіктісі татар Есуй, бәлкім Шағатайдың ұсынысымен тағына мұрагерлік туралы мәселені көтеріп, әміршіге өмірдің өткірлігі туралы еске салады. «Есуй – әйел, ал оның сөзі әділетті деген сөз. Ешкім де, бауырлар да, ұлдар да, сіз де, Мухали мен Боорчу да маған осындай есеп берген жоқ!», - деді Шыңғысхан ашуланып, Жошыға оның пікірін тыңдау үшін жүгінді [Сокровенное ... 1941: 183].

Жошы өз пікірін айтқанша, Шағатай бірінші болып сөйледі: «Ты повелеваешь первому говорить Чжочию. Уж не хочешь ли ты этим сказать, что нарекаешь Чжочия? Как можем мы повиноваться этому наследнику Меркитского плена? При этих словах Чжочи вскочил и, взяв Чаадаю за ворот, говорит: «Родитель государь еще пока не нарек тебя. Что же ты судишь меня? Какими заслугами ты отличаешься? Разве только свирепостью одной ты превосходишь всех. Даю на отсечение свой большой палец, если только ты победишь меня даже в пустой стрельбе вверх. И не встать мне с места, если только ты повалишь меня, победив в борьбе. Но будет на то воля родителя и государя!» И Чжочи с Чаадаем ухватились за ворота, изготовясь к борьбе. Тут Боорчи берет за руку Чжочия, а Мухали – Чаадаю, и разнимают», - дейді дереккөз ұлы жаулап алушының үлкен ұлдары арасындағы қарым-қатынасты түсіндірудің басталған көрінісін береді

[Сокровенное... 1941: 183].

«Сіз Жошы туралы осылай айтуға қалай батылы барсыз! Менің ханшайымымның үлкені Жошы емес пе? Алдағы уақытта олай айтуға дәтіңіз бармасын!»- деді хан ұлдарына, бірақ соңында Шағатайдың Үгедейді мұрагер деп жариялау туралы ұсынысын қолдады [Сокровенное ... 1941: 185]. Сонымен қатар, Жошы жекпе-жекте бұрын өзін кіші ағасының ресми мұрагері ретінде тануға дайын екенін мәлімдеді.

Сыртқы жағынан, хан шешімі ымыраға келді, бірақ бұл мақсатына жеткен Шағатайдың жеңісі екендігі бәріне түсінікті болды. Әкесі ретінде, дана саясаткер ретінде Шыңғысхан үлкен ұлы үшін ауыр құлдырауды жеңілдетуі керек еді. Жорық басталар алдында Жошы жаңа жерлерді жаулап алуға уәде берді, сол себепті жоғары атақ берілді.

Кейінгі оқиғаларды сипаттай отырып, Джувеини Жошыға Ұлыс-иди (Ұлыс билеушісі) атағын қолданады. Рашид-ад-Дин, Джувеинидің мәліметтерін қолдана отырып, бұл моңғол әскери жетекшілерінің бірінің аты болды деп шешті, ол өз кезегінде В.В. Бартольд мыңыншы Джада-нойонды анықтады [Бартольд 1963: 448]. Дж. Э. Бойл Ұлыс-иди атағын Жошы қайтыс болғаннан кейін, оның шын есімін айтпау үшін, Ұлуг-нойонның қайтыс болғаннан кейінгі атағын алған кіші ұлы толуға қатысты болған деп ұсынды [Джувеини 2004: 557].

Ан-Насавидің, Плано Карпинидің, Бенедикт поляктың, яғни сол оқиғалардың тірі куәгерлерінен ақпарат алған ең алғашқы дереккөздер авторларының шығармаларында Жошы хан атағының астында көрінеді, бұл қарапайым кездейсоқтық болмауы мүмкін. Р.Ю. Почекаев осы керемет мәселені атап өтіп, «хан атағын оған қайтыс болғаннан кейін көп ұзамай Шыңғыс ханның өзі немесе оның мұрагері Үгедей бере алады...» деп болжайды [Почекаев 2007: 41].

Алайда, оқиғалардың логикасына сүйене отырып, хан атағын беру өмір бойы болған шығар. Өлгеннен кейін империя алдындағы ерекше еңбегін Жошының ұрпақтары үшін үлкен моральдық маңызы бар қимыл ретінде тану, әрине, мүмкін болды, бірақ 1219 жылы мұндай шешім әлдеқайда өзекті болды. Берілген жаңа жерлермен бірге хан атағы Жошы үшін өтемақы болды, бұл сонымен бірге жоғарғы билеушіге «атын сақтауға» мүмкіндік берді. В.В.Трепавловтың осыған байланысты пікірі өте орынды болып көрінеді. В.В.Трепавлов Жошы өзінің ресми мәртебесі бойынша Шыңғысханның кіші тең билеушісі ретінде танылды [Трепавлов 1993: 86].

Ұлдары арасындағы қақтығыс таусылмайтын болып қала беретінін түсінген Шыңғысхан соғыстың басында олардың алдына түрлі міндеттер қойды. Шағатай мен Үгедей Отырарды игеруге нұсқау алды. Жошы бірнеше Түменмен Сырдариядан төмен орналасқан қалаларды басып алуға мәжбүр болды. Тағы бір моңғол әскері: Ұлық-Нойон, Сюкетю-черби және Тахаян қолбасшылығымен өзен бойымен Бенакент пен Ходжентке қарай жоғары

қарай жүрді. Шыңғысхан мен Төле басты күштермен Бұхарада өнер көрсетті.

Моңғол әскерлерінің 1219-1220 жылдардағы жорығы мен іс-қимылын бағалай отырып, Сырдария аймағында Жошы үлкен жетістіктерге жеткенін атап өткен жөн. Шағатай мен Үгедей жарты жыл бойы бір Отырарды басып алуға бар күшін жұмсады, бірақ оларды ақтау үшін бұл қаланың гарнизонын хорезмшах Мұхаммед алдын ала күшейте түскенін атап өтуге болады. Ұлық-нойон, Сюкетю-черби және Тахай Бенакентті алып, әскерлермен қашып, Сырдариядан төмен қарай шегінген Ходжент билеушісі Темір-Маликті бейтараптандыра алмады.

1219 жылдың күзінде Жошы Сығанаққа келеді. Қаланы жауып тастаған моңғолдар өздерінің парламентшілері ретінде жергілікті жергілікті Хусейн-хаджиді ұрыссыз тапсыру туралы ұсыныспен жіберді. Талаптарды тыңдағаннан кейін сығанақтар елшіні өлтірді және өзіне үкім шығарды: «Улуш-иди бұл жаңалықты алған кезде, ол баннерлерін Сығанаққа қарсы бұрып, ашулы отпен жалындап, таңнан кешке дейін демалмай соғысқан. Жеті күн бойы олар оның басшылығымен соғысып, кешірім мен мейірімділіктің есіктерін жауып, қаланы дауылмен қабылдады және бір адамның өмірі үшін кек алып, оның барлық тұрғындарының өмір кітабынан бас тартты» [Джувеини 2004: 458]. Жошы ашуланған марқұм Хусейн-қажының Сығанақ қаласы жанындағы жерге жақын жерде губернатор етіп тағайындады, ол аман қалған тұрғындарды жинап, қаланы қалпына келтіруге мәжбүр болды.

Джувеинидің мәлімдемесінде Сығанақ тағдырынан қорыққан Узгенд пен Барчкенд тұрғындары моңғолдарға ұрыссыз мойынсұнды. Алайда, Плано Карпинидің айтуынша, Барчкенде Жошының әскерлері әлі де белгілі бір қиындықтарға тап болды: «Бархим есімді бір қала оған ұзақ уақыт қарсы тұрды, олар қаланың айналасында үлкен арықтар жасап, оларды жауып тастады, ал олар қалаға жақындағанда арықтарға құлады. Осы жерден олар бұл арықтарды толтырмас бұрын бұл қаланы ала алмады» [Путешествие... 1957: 46]. Моңғолдарға деген қарсылықты Ашнаста да жеңуге тура келді, «оның гарнизоны, көбінесе әйгілі қаскүнемдер мен қаскүнемдерден тұрады... өте батыл шайқасты, сондықтан оның көп бөлігі ауыр өліммен өлді» [Джувеини 2004: 58].

Жошы басқа да стратегиялық маңызды қалалар мен бекіністерді (Сауран, Ясы, Балаж және т.б.) назардан тыс қалдыра алмады. Шамасы, оларды дереккөздерде басып алу туралы ақпараттың болмауы жергілікті халықтың жаулап алушыларға әлсіз қарсылығымен байланысты болды.

Сол кездегі Түркістанның басты бекіністі пункті Жент болды, онда Құтлық хан лақап атымен аталған қыпшақ ақсүйектерінің өкілдерінің бірі Бучи-Пахлаванның басқаруымен үлкен әскер болды. Соққы астында қалған қалаларға көмек көрсетуден қорқып, ол моңғолдар келгенге дейін Үргенішке қашып, Жентті қорғануға батылы жетпеді.

1220 жылы сәуірде Жошы ханның елшісі Чин-Тимур Жентке келіп, жергілікті тұрғындармен келіссөздерге кірісті. Кейбір азаматтардың өтініші бойынша олар оны өлтіргісі келді, бірақ Чин-Тимур Сығанақ тұрғындары үшін Хусейн-қажының өлімі қандай салдарға әкелгенін еске салып, оған қаланы тірі қалдыруға рұқсат берді.

Жошы Құтлұқ ханның қашуынан кейін женттердің қарсылығына сенбеді, тіпті қалаға жақындамай, Арал өңіріндегі Қарақұм бойындағы көктемгі жайылымдарға бет алды [Джувейни 2004: 59]. Қысқы науқан кезінде жылқыларды тастап, қатты шаршап кету үшін жақсы орын табу жақсы орын болған жоқ. «Қазақ халқының тарихи және мәдени атлалары» авторларының айтуынша, «Шөл кеңістігінің жансыз болып көрінгеніне қарамастан, олар дала тұзды батпақтарына қарағанда ыңғайлы жайылымдар. Құмдарды оңай қазып алу оңай болды, бұл таяз ұңғымаларды қазып алу оңай болды және оған өзіне ауыз сумен қамтамасыз ету оңай болды, сондықтан тұзды топырақтың даласында тұщы су көздерін табу өте қиын болды. Сонымен бірге, «Шагыр» (Артемисиядора), мысалы, Шагыр (евохорбия), кию (эйхорбия), кию (Ammodendron), сақ (Ammodendron), сақсауыл және басқа үй жануарлары ретінде қызмет ететін басқа да тағамдар сияқты көптеген түрлері өсуде. [Историко-культурный...2011:141-142].

Чин-Тимурдан алынған хабар Жошыны әскер кері бұрып, қалаға баруға мәжбүр етті. Жентте қақпаны жауып тастады, бірақ қорғанудан қорықты. 1220 жылы 21 сәуірде қалаға жақындаған моңғолдар тыныш баспалдақтарды қойып, бірде-бір адамды жоғалтпай қабырғаға көтерілді. Нәтижесінде қала аянышты болды, ал Жошы Чин-Тимур көрсеткен бірнеше адамды ғана өлтіруді бұйырды. Қала губернаторы болып Бұхаралық Али-Ходжа тағайындалды.

Сол жерде Жошы Женттің астында салынған понтон көпірінің көмегімен Темір-Мәлік баркастарының флотилиясын тоқтатты, бұл Ходжент кезінде моңғолдарға көп қиындық туғызды. Хорезм әскерінің бұл бөлімінің жеңілісі бүкіл Сырдария аймағының моңғолдардың бақылауына соңғы ауысуын атап өтті. Қарсыласқан Янгикентті басып алу үшін бір түменді жіберіп, Жошы әлі де өз әскерлерін Қарақұм демалысына шығарды.

1220 жылдың күзіне дейін Жошы Түркістандағы өз билігін нығайтып, қарсылықтың өршуіне жол бермей, ауқымды соғыс қимылдарына іс жүзінде қатыспады. Сонымен, мақсатты түрде Темір-Малик Янгикентке шабуыл жасап, моңғолдар тағайындаған губернаторды өлтірді [Джувейни 2004: 62]. Кейін Хорезмге бағытталған түрікмен Түмен [Джувейни 2004: 60] көтерілісін көтерді.

1220 жылдың күзінде Самарқандты басып алғаннан кейін Шағатай мен Үгедей бастаған алғашқы моңғол бөлімдері Үргенішке қарай ағыла бастады. 1220 ж. желтоқсан - 1221 ж. қаңтар айларында Жошының әскерлері Үргенішке солтүстіктен жақындады. Шамасы, Шыңғысхан оған әскерлердің

жалпы қолбасшылығын жүктеді, өйткені сол кезге дейін моңғолдар ешқандай әрекет жасамады: келіссөз жүргізбеді, ұрыспен барлау жүргізуге тырыспады, қоршауды бастамады.

Хорезмді өз ұлысының бір бөлігі деп санайтын Жошы, әдеттегідей, қала тұрғындарына хабрмен бірге елшілер жіберді: «ол оларға (Хорезм тұрғындарына) адамдарды ескертіп, егер олар оны (Хорезмді) ұрыссыз тапсырса, оларға мейірімділік танытуға уәде берді және Шыңғыс хан оған [қаланы] берді және ол оны жойудан бас тартып, [қаланы] өзі үшін сақтап қалуға ниетті екенін айтты. Бұған оның (Хорезм) жанында болған кезінде бұл армия өзінің ауылдық жерлеріне шабуыл жасамағаны, Хорезмді басқа аймақтардан көбірек қамқорлық пен мейірімділікпен ерекшелеп, ол үшін зиян тағдырының құрбаны болмас үшін және оған жетпейтіндігі дәлел бола жоя алады» [Насави 1996: 132].

Алайда, ұсыныс қабылданбады және бірнеше айға созылған қаланы қоршау басталды. Ұзаққа созылған науқанның басты себебі ағайындылар арасындағы жаңа қақтығыс болды: «олар бұл жерді қоршап алған кезде, оны [Жошы ханның] Шағатаймен келіспеушілігінен алу мүмкін болмады» [Рашид-ад-Дин 1960: 78]. Шағатай Жошыға бағынудан тағы да бас тартқан шығар. Нәтижесінде Шыңғысхан Үгедейдің үлкен ұлдарын қайта бағындыруға мәжбүр болды. Осы оқиғадағы «құпия аңыз»: "Жошы, Шағатай және Үгедей Шыңғыс ханға біздің әскерлеріміз Үргенші қаласының маңында шоғырланғанын айтқан кезде, олар кімнің командасында болатынын сұрады, Шыңғыс хан оларға Үгедейдің басшылығында болу керек деп жауап берді» [Сокровенное... 1941: 187].

Үргенішті алғаннан кейін Жошының өмірбаяны туралы ақпарат көздерде айтарлықтай өзгереді, сәйкесінше ғылыми әдебиеттерде де осындай айырмашылықтар бар. Оқиғалардың барысын баяндайтын тарихшылардың едәуір бөлігі Рашид-ад-Диннің мәліметтеріне негізделген. «Шежірелер жинағына» сәйкес, 1221 жылдың көктемінде Шыңғысхан Таликан бекінісін басып алды. Сонымен бірге Жошыдан басқа барлық ұлдары әкесіне келді: «Төле хан келіп, оған [әкесіне] сыйлықтар берді. Қысқа уақыттан кейін бірі Хорезмге Шағатай және Үгедей жаңаша сыйымен келді. Хорезмнен келген Жошы өзінің иелігіне кетті [угрукха]» [Рашид-ад-Дин 1952: 219]. Жошы хан туралы деректерде Рашид ад-Дин де бұл оқиғаны баяндайды: «Шағатай мен Үгедей әкесіне барып, оған Таликан бекінісіне келді. Ал Жошы хан Хорезм арқылы Ертіске қарай бет алды, онда оның керуендері болды және өз ордаларына қосылды. [Тіпті] бұрын Шыңғыс хан Жошыдан жорыққа шығып, Солтүстік елдерді жаулап алуды бұйырды, мысалы: Келар, Башгирд, Урус, Черкес, Дашт-и Кипчак және сол аймақтардың басқа облыстарын. Ол бұл іске қатысудан жалтарып, өз үйлеріне барғанда, Шыңғыс хан қатты ашуланып: «мен оның жазасын беремін, оған менің мейірімділігімді көрсетпеймін», - деді. [Рашид-ад-Дин 1960: 78-79]. Осылайша, оқырманға

Жошының әкесі мен ағаларын соғыстың ортасында тастап, бұйрықтарды елемей, іс жүзінде мемлекетке опасыздық жасағаны түсінікті болуы керек.

Джувеинидің «Сокровенное сказание» және «История завоевателя мира» еңбектерінде Рашид ад-Диннің мәліметтерін толығымен жоққа шығарады. Бұл дереккөздер көбірек сенім тудырады, өйткені олар сол оқиғалардың қатысушылары мен куәгерлерінің куәліктері негізінде әлдеқайда ертерек жасалған. Мысалы, «История завоевателя мира» еңбегіне қатысты В.В.Бартольд: «Джувеинидің Рашид-ад-Диннен үлкен артықшылығы - ол Моңғол империясының бірлігі дәуірінде өмір сүріп, Түркістан, ұйғыр және Моңғолияға жеке өзі барған. Өз әңгімесінде ол өзінің дереккөздері бүкіл империяның тарихын баяндауға қаншалықты мүмкіндік бергеніне тырысты» [Бартольд 1963: 41].

Рашид-ад-Дин шығармасының тағы бір маңызды кемшілігі оның Жошы мен оның ұрпақтарына хулагуидтердің негізгі қарсыластары ретінде айқын саяси тәуелділігі мен бейтараптығы болды, олардың сотында және тапсырысы бойынша «Шежірелер жинағы» жазылды.

Өкінішке орай, Джувеинидің соңғы уақытқа дейін орыс тіліне толық аудармасының болмауы посткеңестік тарихшылар көбінесе өз еңбектерінде Рашид ад-Дин ұсынған ақпаратқа сүйенді.

Хорезмнің билеушісі Чин-Тимурды етіп Жошы хан сайлады. [Джувеини 2004: 343]. Оның орынбасары және қазынашысы – Корғұзды Жошының жеке хатшысы болды [Джувеини 2004: 350]. Бұл өкімдер кейіннен өз күшіне еніп, бұл Хорезмнің кімнің иелігі саналғанын нақты көрсетті. Егер Жошы шынымен жоғарғы билеушінің бұйрықтарына бағынуды тоқтатса, әкімшілердің өз жағдайларын сақтап қалуы екіталай.

Рашид-ад-Диннен айырмашылығы, негізгі моңғол дереккөзі Үргеншіні басып алуға қатысқан барлық үш ұлдың Шыңғысханға наразылығы туралы айтады: «Жошы, Шағатай және Үгедей Үргеніш қаласын алып, оларды үшке бөлді, ал елді мекендер мен адамдар Шыңғыс хан үшін үлес қоспады. Олар ордаға келген кезде, Шыңғыс хан оларға өте наразы болып, Жошыны да, Шағатайды да, Үгедейді да ордада қабылдамады. Содан кейін Боорчу, Мухали және Шиши-Хутуху оған: «біз сізге бағынбайтын Сартаул Селтанды құлатып, оның қалалары мен халқын алдық. Мұның бәріне Шыңғыс хан: Үргеніш қаласын алып, оны басып алған. Біз бәріміз, сіздің адамдарыңыз бен жылқыларыңыз қуанамыз, өйткені аспан мен жер біздің күшімізді көбейтті, сондықтан біз Сартаул халқын қираттық. Неліктен сіз, егемендік жоқтыққа ашуланасыз? Өйткені, ханшайымдар өз кінәсін түсініп, қорықты. Енді оларға ғылым болсын. Бірақ сіз ханшайымдардың еркіне қалай демалмайсыз? Жаксы, егемендік үшін мойындайсыз ба, енді ханшайымдарды қабылдаңыз!» Олар осылай хабарлаған кезде Шыңғыс хан жұмсарып, Жошы, Шағатай, Үгедеймен бірге келуге бұйырды және оларға есеп бере бастады. Олар сондай-ақ, ұялғаннан кірерге тесік таба алмады. Бұған дейін ол оларды

ашуландырып, ескерткен. Содан кейін мергендер Хонхай, Хонтохор және Сормаган Шыңғыс ханға жүгінді: «Государь! Царевичи еще ведь только обучаются бранному житью наподобие тех серых соколов, которых только еще начинают пускать на хватку. Добро ли смущать их подобным образом? Не впали бы они со страху в нерадение. А ведь у нас – всюду враг от заката солнца и до восхода его. Направил бы ты лучше нас, Тибетских псов своих, направил бы на вражеский народ, и мы, умножаемые в силах небесами и землей, мы доставили б тебе и вражеского золота с серебром и тканей с товарами, и людей с жилищами их. Ты спросишь, что за народ такой? А есть, говорят, в западной стороне Халибо-Солтан Багдадского народа. На него бы мы и пошли!». Когда они так, докладывали, государь все возражал, но при этих последних словах смягчился Чингис-хан и стал отдавать им приказания. Он милостиво обошелся со всеми троими...» [Сокровенное... 1941: 188].

Иелікті бөлу мәселесі екінші дәрежелі мәнге ие болған сияқты, немесе жоғарыда айтылғандай, Үргенішті басып алу кезінде ағайындылар арасындағы қақтығыстарға шамадан тыс назар аударғысы келмейтін «Сокровенного сказания» авторының жеке ойдан шығарғаны болған сияқты. Қарапайым ойда Шыңғысханның қаһары ең алдымен ұлдардың арасындағы келіспеушіліктерге байланысты әкесінің азабынан туындауы керек деп болжайды.

Біраз уақыттан кейін Шыңғысханның моңғолдармен ерлікпен күрескен, бірақ Индадағы шешуші шайқаста жеңіліске ұшыраған Джелал ад-Дин әскерін жеңгенін айта отырып, Джувейни келесі эпизодты келтіреді: «моңғолдар оның (Желалад-Дин – Р.Т.) өзенге қалай секіргенін көргенде, олар оның артынан секірмек болды, бірақ Шыңғысхан оларды ұстап тұрды. Таңдана отырып, ол қолын ерніне қойып, ұлдарына бірнеше рет: «кез-келген әке осындай ұлды мақтан тұта алады» [Джувейни 2004: 92]. Бұл өз ұлдарына тікелей сөгіс және балаларды ұрып-соғу арқылы әкелік реніштің тағы бір көрінісі болды.

Жошы әкесі Джелал ад-Диннің таңданысын естіген жоқ. Ол кезде қыпшақтармен соғысқан. Шыңғысхан өзінің ұлдарына арнап жасаған шапқыншылығынан кейін тұңғышын қайтадан бөліп тастауға шешім қабылдап, Дешті Қыпшаққа жорық жүргізуді тапсырады. Бұл шын мәнінде соғыс перифериясына деген құрметті сілтеме және Шағатайдың тағы бір жеңісі болды. Ордадан тыс ұзақ уақыт бойы болған, ағаларынан айырмашылығы, Жошы, тиісінше, маңызды шешімдер қабылдауға елеулі әсер ету мүмкіндігінде айтарлықтай шектеулі болды.

Жошының әкесінің бұйрығын орындай отырып, Дешті Қыпшаққа жорыққа аттануы бірқатар дереккөздермен расталады. «Өзінің ұлдарының бірі Тоссука деп те аталады, оны кан, яғни император деп те атайды, ол ұзақ күресте жеңген Командарға қарсы әскер жіберді; және оларды жеңгеннен кейін ол өз жеріне оралды», - деп жазды Плано Карпини [Путешествия...

1957: 41]. «Хорезмдік істерді басқара отырып, Туши мен Шағатай Қыпшақ пен Түркістанға бет алды, қыпшақ әскерлері мен тайпаларын бірінен соң бірі бағындырды және барлық осы тайпаларды өз билігіне бағындырды», –деп баяндайды Джузджани, рас, бұл оқиғаларға Шағатайды қате жатқызған[Джузджани 2010: 97]. Кейінгі Әбілғазы тұлғасының дереккөздерінде келесі мәліметтерді хабарлайды: «... Жошы Үргеншіден өзіне берілген нөкерлермен Дешті Қыпшаққа барды. Қыпшақ халқы жиналып, шайқас болды. Жошы хан қыпшақтардың қолына түскендердің бәрін жеңіп, оларды өлтірді; құтқарылғандар иштяктарға кетті. Иштяктардың басым бөлігі қазір сол қыпшақтардың ұрпақтары. Итил мен Тин арасында өмір сүрген қыпшақтар төрт жаққа бөлінді. Олардың көпшілігі черкестер мен тұмандардың киіз үйіне кетті » [Родословная ... 1958: 11].

1221-1223 жылдардағы Жошы әрекеттерін сипаттаған тарихшылардың басым көпшілігі Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында, яғни қазіргі Қазақстан шегінде жергілікті тайпаларға қарсы ұрыс қимылдарын жүргізді деп есептейді. Сонымен бірге, дереккөздер Жошы Еділдің батысына қарай жылжып қана қоймай, Калкадағы әйгілі шайқасқа белсенді қатысты деп сенімді түрде айтуға мүмкіндік береді.

Бұл туралы тікелей ақпаратты Бенедикт Поляк қалдырды: «Шыңғыс ұлы Тоссук-канмен Батысқа барған үшінші әскер алдымен Теркемен деп аталатын жерді, екіншіден, бисермен, содан кейін қанғыттарды жаулап алды, [және] олар Құспқас жеріне, яғни Команияға басып кірді. Ал командар барлық орыстармен (князьдермен) бірігіп, тартарлармен екі өзеннің арасында соғысқан – олардың біреуінің аты Калк, ал екіншісі-Кониуззу, яғни «қой суы», өйткені тартар тілінде жылқылар латынша oves (қойлар), ал уззу – аква (су) дегенді білдіреді., және олар тартарлармен жеңілді. Екі жағынан қан ең көп ат көпіріне төгілді, өйткені шайқасқа қатысқандар берген. Сонымен, тартарлар оларды жеңген кезде, олар өз жерлеріне оралып, кері жолда солтүстіктің кейбір жерлерін, атап айтқанда бастархтарды, яғни солтүстігінде теңіз-мұхитқа жақын орналасқан Ұлы Венгрияны басып алды" [Христианский... 2002: 108-109].

Бұл хабарлама әдетте қате болып танылады. Мысалы, А.Г.Юрченко бұл үзіндіге түсінік бере отырып, «Жошының көпжылдық аңызға айналған экспедициясы – моңғолдардың солтүстік-батыс бағыттағы жаулап алуларының сублимацияланған нәтижесі... Жошы да, оның ұлы Бату да Калка шайқасына қатыспады» деп атап өтті [Юрченко 2002: 134].

Алайда, басқа дереккөздерде Жошы әскерінің батыс Дешті Қыпшақ даласында алға жылжу фактісін және оның орыс және болгар елдерімен қақтығыстарға қатысу фактісін растайтын мәліметтер де бар. Мысалы, Джузджани Жошының ұлы Берке «оның әскері (Туши) Саксин, болгар және саклаб (яғни славян – Р.Т.) жерлерінде болған кезде» дүниеге келгенін айтады[Джузджани 2010: 101].

Джувейннің шығармасында моңғолдардың Калкадағы орыстар мен қыпшақтармен шайқасы, Қырымға, Болгарияға және т.б. басып кіруі туралы мәліметтер жоқ, бірақ Субэдэй мен Жебенің жорығы туралы айта отырып, ол Дербенттен кейін олар Жошымен біріккенін жазады: «тушь әскері Қыпшақ даласында және оның жанында орналасқан; олар онымен бірікті...» [Джувейни 2004: 99].

Бұл тұрғыда Калкадағы орыстар мен қыпшақтардың негізгі күштерін жеңгеннен кейін болған оқиғаларды сипаттайтын ежелгі орыс деректеріндегі ақпарат өте құнды болып көрінеді: «Мстислав, Киевский князі, зұлымдықты көріп, қозғалмай, сол жерде; Калка тауындағы Болат, камянисто, және угошигород өзіне жақын жерде және Бися олармен бірге Того қаласынан 3 күн. Орыс князьдері, Буче бойынша Ини Татарипойдоша; ал того оста қаласының жанында 2 воеводецгыркан және Тешюкан ... (мен бөлдім – Р.Т.)" [Новгородская... 1950: 63]. Тешүканның «воевода» есімі Мұсылман көздерінде көбінесе Тушихан немесе Душихан ретінде пайда болған имениджучидің нұсқасынан іс жүзінде еш айырмашылығы жоқ.

Ескі орыс дереккөздерімен үндесетін ақпарат «Юань-шиде» де бар. Егер Новгородтың алғашқы шежіресі бекіністі қаланы басып алғаннан кейін Ұлы Герцог Мстиславтың өзі тұтқынға алынғанын, сол ауыр өлімнен кейін өлтірілгенін айтса, онда Юань-Ши орыс князі Ми-Чжи-саның (яғни Мстислав) тағдыры туралы баяндайды: «Чжэбэ Исмаилға оны джучидің мұрагері Царевичтің алдында таныстыруды бұйырды және [содан кейін] оны өлтірді» [Храпачевский 2005: 522].

Жошының Калкадағы шайқасқа қатысуы моңғолдардың осындай керемет жеңісінің құпиясын түсіндіреді. Көптеген зерттеушілер (соның ішінде осы мақаланың авторы) бірнеше рет атап өткендей, Иран, Закавказье, Солтүстік Кавказ, Қара теңіз аймағындағы көптеген және өте ауыр шайқастардан кейін Субэдэй мен Жебе корпусы ауыр шығындарға ұшырап, орыс-қыпшақ әскерлеріне кем дегенде үш-төрт есе аз шығын әкелуі керек еді. Моңғолдардың барлық ерліктері үшін, әрине, өз заманының ең жақсы жауынгерлері және моңғол қолбасшыларының таланты үшін, мұндай жағдайда қарсыласты айтарлықтай күшейтпестен жеңу қиын болар еді. Бұған дейін Субэдэй мен Жебе біріккен қыпшақ-алан әскерін бұза алмады, тек қана ішкі жанжалдар оларға одақтас күштерді бөліп, жеңіске жетуге көмектесті. Калкадағы шайқас алдында моңғолдардың көп күндік шегінуі Жошы әскерінің келуін күтумен де оңай түсіндіріледі.

Осы фактілерді ескере отырып, ан-Нувайри мен Ибн Халдунның жазбаларында жазылған қыпшақ тектес мамлюктердің тарихи аңыздарын түсіндіруді қайта қарау қажет деп ойлаймын, мұнда басты кейіпкерлердің бірі «Шыңғыс ханның ұлы Жошы хан». Оларда Жошының есімі де қате деп саналады, әдетте бұл оқиғалар оның ұлы Батумен байланысты. Ж.М. Сәбитов атап өткендей, бұл дәстүрлер сонымен бірге Юлианның мәліметтері мен

Башқұрт шежіресінің мәліметтеріне сәйкес келеді, онда біз Шыңғысханның, сәйкесінше Жошының өмірі туралы айтып отырмыз [Сәбитов 2015: 177].

Жошының Шығыс Дешті Қыпшақ даласында болмауы және сол кездегі Орталық Азиядағы оқиғалар барысы расталады. Шыңғысхан 1222-1223 жж. қысты Самарқанд маңында өткізді, «ол өзінің үлкен ұлы Жошыға қыпшақ даласынан кетуге және онымен аң аулауға (негізінен жабайы есектерге) келуге шақырумен хабаршы жіберді» [Джувейни 2004: 74].

Бірақ Жошы бұл шақыруға жауап бере алды. Ол сондай-ақ 1223 жылдың көктемінде Сырдария бойында Бенакентте өткен құрылтайға қатысқан жоқ. Егер Жошы Шығыс Дешті Қыпшақта болса, онда қысты жергілікті көшпенділердің қыстайтын жерлерінде: Сырдария жағасында, Жетісу (Жетісу), Маңғыстауда өткізіп, бірнеше күннің ішінде әкесіне келіп үлгерер еді. Құрылтайға себепсіз қатыспау елеулі қателік болды. Бірақ ешқандай санкциялар қолданылмады, өйткені Жошының жақсы себептері болды және Шыңғысхан олар туралы білді.

Жошы әкесіне 1223 жылдың жазында, Шыңғысхан Жетісуда Құлан-баши деген жерде болғанда келді. Қазақ даласында моңғолдарда бұдан былай елеулі қарсыластар болған жоқ, сондықтан Жошының әскерлері жорық сапымен емес, ондаған километрге созылған кең жайылмалы доға арқылы құландардың көптеген табындарын қажетті бағытқа айдап бара жатыр: «әкесінің бұйрығы бойынша ол қыпшақ даласынан көптеген қойлар сияқты жабайы есектерді айдап әкетті. Олар жолда жабайы есектердің тұяқтары тозып, жылқы аттарымен ұрланғанын айтты. Олар Утука деп аталатын қалаға келгенде, Шыңғысхан, оның ұлдары мен сарбаздары атқа мініп, көңіл көтеру үшін олардың алдында жабайы есектерді қуып шықты. Олар оларды қуа бастады, бірақ есектер соншалықты шаршап, оларды жалаң қолмен алуға болатын еді. Аң оларды шаршатып, тек арық Жануарлар қалған кезде, әрқайсысы өз тауығымен ұстап алған есектерін желімдеп, оны босатты» [Джувейни 2004: 95]. Бұл орасан зор аң аулау Дала аңызы мен «Ақсақ құлан» музыкалық туындысының пайда болуына негіз болды.

Мүмкін, Құлан-баши Жошы дәл осы ерліктің оның жағдайын қалпына келтіруге көмектеспейтінін түсінеді. Шыңғысханның шешімі қайта қарауға жатпайды. Үлкен ұлы Дешті Қыпшақта қалуы керек. Мұндай нәтиже Жошының өз қалауына қаншалықты сәйкес келетінін анықтау қиын.

Джузджанидің пікірінше, Жошы мұны құмарлықпен тілеген, өйткені Қыпшақ даласына тәнті болған: «Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы Қыпшақ жерінің ауасы мен суын көргенде, ол бүкіл әлемде бұдан да жағымды жер бола алмайтынын, ауадан да жақсы, судан да тәтті, шабындықтар мен жайылымдардан да ауқымдырақ екенін» [Джузджани 2010: 97] тапқан. «Алтан Тобчи», керісінше, Богурчиге нұсқау берген Жошының көңілін қалдырады: «Когда обладающий счастьем владыка сказал, чтобы ты наставлял [меня],

То я ждал, что ты скажешь, как дойти до народа еще неизвестного,
Как собрать воедино народ, еще не собранный,
Как расширить свои земли,
А ты наставляешь меня, как управлять народом, уже собранным.
Как потреблять уже приготовленную пищу –
Этому ты наставляешь меня!»

Бұл іске Шыңғысханның өзі араласып, баласын татуласуға көндіруге тура келеді [Лубсан 1973: 231].

Әрине, Джучи өзінің ең биік ерліктерінен кейін, оның Әкесі оның шешімін қайта қарап, ұлын сотқа қайтарып бере алады деп үміттенсе алар еді. Жошы, ұлдардан гөрі жомарт бола алды. Моңғолдар үшін қыпшақ даласының шексіз жайылымдары ауылшаруашылық аймақтарға қарағанда әлдеқайда тартымды болды.

Осыған байланысты Жошы Ұлысы аумағының және оның мөлшерлемесінің орналасқан жерінің мәселесі қарауды талап етеді. Өкінішке орай, бірқатар тарихшылар өз еңбектерінде осы сұраққа жауап бере отырып, Рашид-ад-Динге сүйенеді: «Ертіс өзені мен Алтай тауларының шегінде орналасқан барлық облыстар мен ұлыстар, сол маңайдағы жазғы және қысқы көшпенділер Шыңғыс хан Жошы ханды басқаруға берді... оның киіз үйі Ертіс шегінде болды және оның мемлекетінің астанасы болды» [Рашид-ад-Дин 1952: 78].

Алайда, бұл ақпарат Үргенішті алғаннан кейін Жошы демаршасы туралы нұсқамен тікелей байланысты және, тиісінше, Моңғол жаулап алуларындағы Жошының қандай да бір еңбегі мен маңызын толығымен жоққа шығарған Рашид-ад-Диннің әдейі тәуелді ұстанымының көрінісі болып табылады. Ол ұрпақтарының аумақтық талаптарының заңдылығына күмән келтіру үшін дұшпандық әулеттің ата-бабасын беделге түсіруі керек еді. Бұл үшін Жошының көшпелілері "Жылнамалар жинағы" беттерінде мүмкіндігінше Ертіс пен Алтай жағалауларына көшіріледі.

Тіпті көшпенділердің жылы аудандарда орналасқан қыстауларға деген қажеттіліктерін ескере отырып, отырықшы халықпен сауда алмасуда бұл ақпарат белгілі бір күмән тудырады. Сонымен қатар, тарихшыларда Джувейнидің мәліметтері бар, ол мынаны атап өтті: «ол өзінің үлкен ұлы Жошыға Қайялықтан және Хорезмнен Саксин мен Булгардың шегіне дейін созылған аймақты берді, содан кейін ол тек татар жылқысының тұяғы жерге тиді » [Джувейни 2004: 30].

Қаялық (Қойлық қалашығы) қазіргі Алматы облысының аумағында, Талды-Қорған қаласының жанында орналасқан Саксин мен Булгар Еділ бойында болған. Тиісінше, Жошы ұлысының аумағы Лепсі өзенінің жағалауынан Жетісуға дейін, Хорезм аумағын қоса алғанда, Жайыққа дейін созылды.

Жошының негізгі (қысқы) ордасы Жетісуда, Қаялықтан алыс емес

жерде болған. Моңғолияға барар жолда Балқашты (түріктер оны көл емес, теңіз деп атаған) анық суреттей отырып, Плато Карпини: «біз бұл теңіздің жағасында бірнеше күн жүрдік; бұл теңізде бірнеше аралдар бар, біз оны сол жақта қалдырдық. Жер көптеген өзендерге толы (Жетісу өзені – Т.б.), бірақ кішкентай; өзендердің жағасында екі жағынан да ормандар бар, бірақ кең емес. Бұл жерде Орда (Жошының үлкен ұлы-Р.; бұл ғана емес, ол татар князьдерінің бәрінен ежелгі; сонымен қатар орда немесе оның әкесінің ауласы бар (мен оны бөлдім – Р.Т.), оны басқаратын әйелдерінің бірі тұрады» [Путешествия... 1957: 73].

Жетісуда жүргенде Жошы жоғары билеушімен тиімді қарым-қатынас жасап, қажет болған жағдайда қысқа мерзімде өз күшімен Моңғолия немесе Солтүстік Қытай аумағына келе алады.

Жошының ордасы өзінің үлкен ұлы Орда-Еженнің иелігіне өткендігі туралы факт Әбілғазының шығармасында да жазылған, ол 1243 жылы Еуропаға жорық аяқталғаннан кейін болған оқиғаларға қатысты былай деп жазған: «Саин-хан осы жорықтан оралған соң, өз орнына тоқтаған кезде, Жошы ханның ұлдарының үлкені Орда Ежен лақап атымен Ордаға: «осы жорықта сіз біздің ісіміздің аяқталуына ықпал еткендіктен, он бес мың отбасынан тұратын, саған тағдыр сыйлаған әкең тұрған жерде халық қалады» [Родословное... 1906: 159].

Болашақта бұл аумақ Орда-Әджен ұрпақтарының қолында қала берді. Орда – Әдженнің ұлы Күнгқыранның мекен-жайын сипаттай отырып, Джувейни оның "Қаялықтың маңында орналасқанын, ал оның әскері Отырар облысына дейінгі жерлерді иемденгенін" атап өтті [Джувейни 2004: 423-424].

Жошының жазғы көшпелілерін белгілі бір үлесі бар Ұлытау тауларының аумағында оқшаулауға болады, онда ежелгі кесене сақталған, оның есімі жазылған және XVI ғасырдан бастап жазбаша дереккөздерде айтылған. Сонымен қатар, ол «Жошы хан өз уақытында Ұлытауда хан тағының негізін қалаған «жасырын» жерлеуде жерленгенін» атап өтеді [Егінбайұлы 2001: 104].

Жошының Ұлытау аумағында қаза болу фактісі «Шыңғыс-намада» да байқалды: «Йочи хан оның ұлдарының үлкені болды. Ол [Шыңғысхан] оған үлкен әскер беріп, Дешті Қыпшақты уәлаятқа тағайындап: «сенің жылқыларың үшін жайылым болсын», - деді. Хорезмнің уәлаятын берді. Йочи хан Дашт-и Қыпшақтың вилайетіне барған кезде ол әйгілі Ұлуғ-Тағқа жетті. Бірде ол тауда аң аулаған кезде, ол киік маралдарын кездестірді. Оны қуып жетіп, жебелерді атып, ол аттан құлап, мойнын орап, қайтыс болды» [Өтеміс қажы 1992: 91].

Өтеміс-қажының аң аулау кезіндегі жазатайым оқиға салдарынан Жошы ханның қаза болуының келтірілген нұсқасы халық дәстүрлеріне негізделген, бұл, негізінен, оны елемеге себеп емес. Мұндай жағдайлар жиі болды. Шыңғыс ханның өзі қайтыс болғанға дейін аттан құлап, содан кейін

қалпына келе алмады.

Алайда, ең алғашқы дереккөздердің бірінде көрініс тапқан зорлық-зомбылықтың нұсқасы да назар аударуға тұрарлық: «оның (Жошы – Р.Т.) әкесіне қарсы бүлік шығаруға деген ықыласы оның ақылына ене бастады; ол өзінің жақын адамдарына: « Шыңғыс хан соншама халықты құртып, көптеген патшалықтарды құртып жіберді. Менің ойымша, әкемді аңшылықта өлтіріп, Сұлтан Мұхаммедпен жақындасып, бұл мемлекетті гүлденген күйге келтіріп, мұсылмандарға көмектесу өте орынды». Ағасы Шағатай осындай жоспар туралы айтып, әкесіне бұл сатқындық жоспары мен ағасының ниеті туралы хабарлады. Мұны білген Шыңғыс хан өзінің сенімді адамдарын уландырып, өліктерді өлтіруге жіберді » [Джуджани 2010: 97].

Джуджанидің бұл мәліметтері «Алтан Тобчиде» де расталды [Лубсан 1973: 293]. Рас, мәтінде, Р.Ю. Почекаев дұрыс атап өткендей, Лубсан Данзан екі ағайынды шатастырып, Шыңғысхан Шағатайдың бұйрығымен улану туралы қате жіберді [Почекаев 2007: 43]. Соңғысы әкесінен аман қалғаны белгілі.

Өз кезегінде Рашид-ад-Дин, бір жағынан Жошының беделін түсіру үшін барлығын жасап, ақыр соңында оның табиғи өлімі туралы айтады: «осыдан кейін (Хорезмнен кеткеннен кейін – Р.Т.) Шыңғыс хан оны тағы бірнеше рет өзіне шақыртуға бұйрық береді, бірақ [ол] ауруына байланысты келмеген және кешірім сұраған. Содан кейін [бір рет] мангут тайпасының бір адамы Жошы киіз үйінің шегінен өтті; ал Жошы көшіп келіп, киіз үйден киіз үйге қарай жүрді және сол жерде аң аулайтын бір тауға жетті. Оның өзі әлсіз болғандықтан, ол аң аулау әмірлерін аң аулауға жіберді. Ол адам аң аулайтын адамдардың бұл жинағын көргенде, оны Жошы деп ойлады. Ол Шыңғыс ханға келіп, Жошы ауруының жай-күйі туралы сұрағанда, ол: «ауру туралы мәліметтерім жоқ, бірақ ол осындай тауда аң аулаумен айналысқан...», - деді. Осы себепті Шыңғыс ханның қаһарлы оттары тұтанып, [Жошы] әкесінің сөзіне мән бермейтінін айтып, ол: «Жошы мұндай әрекеттерді жасағаны үшін есінен танып қалды», - деді. Ол әскердің оның бағытына жорыққа шығуын және Чагатай мен Угэдейдің барлығының алдынан өтуін бұйырды және өзі олардың артынан жорыққа шығуды жоспарлады. Осы уақытта Жошыдан қайғылы оқиға туралы жаңалықтар ... жылы келді. Шыңғыс хан осыдан үлкен қайғы мен қайғыға келді, ол тергеу жүргізді, сол мангуттың өтірігі анықталды және Жошының сол кезде ауырып, аң ауламағаны дәлелденді. [Шыңғыс хан] оны өлтіруді талап етті, бірақ ол табылмады» [Рашид-ад-Дин 1952: 79]. Рашид-ад-Дин Жошының аурудан қайтыс болғаны туралы сөз қозғаса да, болған оқиғаның мән-жайын баяндаудың сипаты Жошы лайықты жазаға ие болып, әкесінің бұйрығымен өлтірілуі мүмкін деген әсер қалдырады. Мүмкін, автор тиісті нәтижеге қол жеткізген шығар.

Тағы бір хулагуид тарихшысы Вассаф тұманды, бірақ Жошыны

өлтірілгенін анық айтады: «Жошы Шыңғыс ханнан оралғанда, көп ұзамай (жаңа) жолды қабылдады, ол (оның) тілегіне қарсы басқа әлемге жол ашты, одан басқа (бұл жол) Үлкен перде жоқ» [История... 2006: 169].

Джузжанидің, Рашид ад-Дин мен Вассафтың айқын тәуелділігіне қарамастан, Жошының зорлық-зомбылық туралы нұсқасы да қолайлы болып көрінеді. Жеңіліс-жанжалға байланысты Шағатай әкесін әбден алар итермелеу Жошыға қарсы қойды. Өз кезегінде Шыңғыс хан ұлына мемлекет мүддесі үшін қайырымдылық жасау туралы қиын шешім қабылдауы мүмкін еді. "Құпия аңыз" бойынша, 1224 жылдың жазын Шыңғысхан Ертісте, яғни Жошының көшпелілеріне тікелей жақын жерде өткізді. Мүмкін, бұл уақыт болды қайғылы толғау болды.

Кісі өлтірушілерді жіберген адам Шағатай болуы мүмкін – билеуші үйдің ең қатал мүшесі және Жошының ашық жауы. Жоғарыда келтірілген үзіндіде Рашид ад-Дин Шағатай мен Үгедейдің Жошыға жорыққа шығып үлгергенін, содан кейін ғана Шыңғысхан үлкен ұлының қайтыс болғаны туралы хабар алғанын айтады. Джузжанидің айтуынша, Шағатай Шыңғысханға Жошының жаман жоспарлары туралы айтқан.

Шыңғыс ханның өзі қайтыс болғанға дейін екінші ұлына қатысты өз қорқынышын білдіруді қажет деп санады: «Шағатай мұнда жоқ; Құдай менің өлімімнен кейін ол менің сөздерімді өзгертіп, мемлекетте алауыздықты тудыруға тыйым салады» [Рашид-ад-Дин 1952: 232]. Әкесі Угадейдің мұрагері болған шағатай өмір бойы ашық түрде қорыққаны кездейсоқ емес. Ол жақсы қарағанда, кімде-кім білген, ол туған інісіне қарағанда қабілетті.

Джузжани мен Лубсан Данзанның Жошының улану нұсқасы жақсырақ көрінеді, өйткені ашық кісі өлтіру Шыңғысханның үлкен ұлын қолдаушылар арасында толқулар тудыруы мүмкін. Кенеттен «аурудан» тыныш өлім империяда бейбітшілікті сақтап қалды.

Жошының өлімі көбінесе 1227 жылдан басталады, бірақ Қанат Өскенбай атап өткендей, 1225 жылдың күзінде Тангуттарға жорық бастау жоспарланған кезде Жошы қайтыс болды [Өскенбай 2013: 67]. Бұл Жошының 1223 жылдан кейінгі қызметі туралы мәліметтердің жоқтығын түсіндіреді, ол Дешті Қыпшақ пен Хорезмнің билеушісі ретінде толыққанды қызметін өрістете алмады.

Жошының қайтыс болуының тағы бір нұсқасы осыған байланысты жеткілікті дәлелденбеген болса да, қызықты емес. В.Н.Татищев өз шығармасында Калкадағы шайқасты сипаттай отырып, моңғол әскерінде «100 000-нан астам адам қаза тапты және олардың үлкен ұлы Тосхус хан өлтірілді» деп жазады [Татищев 1994: 218]. Я. П. Гавердовский бұл нұсқауды Шығыс дереккөздері мен қазақ халық аңыздарының мәліметтерімен біріктіруге тырысып, Шыңғысхан мен Жошының соңғы кездесуі өткен Құрылтай Калкадағы шайқастың алдында болды деп болжады: «Шыңғыс хан Персиядан әкесінің атына оралған кезде, 1223 жылы ол Қырғыз даласында

Ұлутау тауларының жанында әкесімен кездесті, оның барысында ристани мен әйгілі аң аулаумен бірге үлкен салтанатта әкесі қайтадан ұлымен келісіп, барлық жерлерді Дайтшеге берді. қыпшақ оның жоғарғы басқаруына кіреді. Бірақ қорқақ бұл тағдырды ұзақ уақыт пайдаланбаған, өйткені 1225 жылы ол орыстар мен половцыға қарсы шайқаста қаза тапты...» [Гавердовский 2007: 379].

Айта кету керек, 1223 жылғы Калкадағы шайқаспен танысу - бұл орыс тарихшыларының ортақ пікірінің шартты нәтижесі, және іс жүзінде бұл оқиға кейінірек өтті деп айтуға негіз бар. Бұл мәселе бойынша ғылыми пікірталастың тарихымен, мысалы, С.В. Цыбаның «Когда была битва на Калке (историография вопроса)» мақаласында танысуға болады [Цыб 2008]. Жошының Құлан-Башиге (Джувейни бойынша) немесе Ұлытауға (Гвердовский бойынша) құрылтайдан кейін батысқа жорық жасауы теориялық тұрғыдан әбден мүмкін.

Алайда, осы уақытқа дейін В. Н. Татищевтің қайнар көзін анықтау мүмкін болмады, сонымен қатар Жошының Калкада қайтыс болуы туралы нұсқау ата-бабаларының жеңілісі туралы ақпаратты жұмсартуға тырысқан тарихшының адал еместігінен ғана пайда болған шығар.

Жошының күндерін қалай және қай жерде аяқтаса да, оның өмірінің нәтижесі тақтың мұрагерінен алыс жердің билеушісіне айналған адамның өте қайғылы тағдырының қисынды қорытынды болды. Бірақ Жошыдан шыққан Шыңғыс бұтақтары әлем тарихындағы ең елеулі із қалдыруға арналған еді.

Қорытынды. Моңғолдардың жадында дүниелік ләззаттың ақкөңіл әуесқойы және Шыңғысхан ұлдарының ең аз сыйы (оның Алтан Тобчидегі бейнесі) Дешті Қыпшақта жаңа отанында қалып, ол көптеген аңыздар мен дәстүрлердің ұлы кейіпкеріне айналды. Жошы ұлысы құлағаннан кейін де Жошының барлық билеушілері өздерін жаңа мемлекеттердің басшылары емес, дәуірі «Алтын ғасыр» ретінде қабылданған әйгілі ата-бабаның ісін жалғастырушылар ретінде қабылдады. Мысалы, қазақ билеушісі Қасым ханның жетістіктерін атай отырып, Мұхаммед Хайдар Дуглат былай деп жазды: «Қасым хан бүкіл Дешті Қыпшақта толық билеуші болды және Жошы ханнан кейін ешкім болмаған даңққа және құдіретке ие болды...» [материалдар...1969: 222]. Бұл Жошының мекен-жайында ести алатын ең жағымды комплимент болды.

Әрине, Жошы ханды идеализациялауға ешқандай себеп жоқ. Дешті Қыпшақты жаулап алу жергілікті халықты жаппай қырып-жоюмен қатар жүрді. Шыңғыс ханның ұлдарының «ең жақсысы», ең алдымен Моңғол империясының мүдделерінен шыққан қатыгез жаулап алушы болды.

Бірақ, бытыраңқы қыпшақ хандарының қарсылығын басып, Қазақстанның қазіргі аумағында түріктер мен моңғолдарды өзінің дара билігіне біріктіріп, Жошы кейіннен қазақтардың атын алған жаңа этникалық қауымдастықтың қалыптасуына өзінің елеулі тарихи үлесін қосты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва: Издательство Восточной литературы. 1963.
2. Гавердовский Я. П. Обозрение Киргиз-кайсацкой степи (часть 1-я), или Дневные записки в степи Киргиз-кайсацкой 1803 и 1804 годов // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том V. Алматы: Дайк-Пресс, 2007.
3. Джувейни. Чингисхан. История завоевателя мира, записанная Ала-ад-Дином Ата-Меликом Джувейни. Москва: Издательский дом «Магистр-пресс», 2004. Джузджани. Насиrowы разряды. Табакат и-Насири. Москва: Директ-Медиа, 2010. Егинбайулы Ж. Археологические исследования комплекса Жошы-хана. // Отан тарихы, 2/2001.
4. Историко-культурный атлас казахского народа. Алматы: Print-S, 2011.
5. История Казахстана в персидских источниках. IV том. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. Лубсан-Данзан. Алтан-Тобчи («Золотое сказание»). Москва: Наука, 1973. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алматы: Наука, 1969.
6. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950.
7. Почекаев Р.Ю. Батый. Хан, который не был ханом. Москва: АСТ: АСТ МОСКВА; Санкт-Петербург: Евразия, 2007.
8. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1957.
9. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Том I. Книга вторая. Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1952.
10. Рашид-дин-Дин. Сборник летописей. Том II. Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1960.
11. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази, хана хивинского. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1958.
12. Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, Хивинского хана. Казань, 1906. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Т.1. Москва-Ленинград. Издательство Академии Наук СССР, 1941.
13. Татищев В. Собрание сочинений: В 8-ми томах: Т.2, 3. История Российская. Часть 2. Москва: Ладомир, 1994.

14. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. Москва: Наука, 1993.
15. Сабитов Ж.М. К вопросу о добровольном подчинении некоторых кыпчакских племен монголам в 1220-1230-ые годы. // Пилипчук Я.В., Сабитов Ж.М. Очерки этнополитической истории кыпчаков. Астана: Ғылым баспасы, 2015.
16. Ускенбай К.З. Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи. Казань: ФЭН, 2013.
17. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Алма-Ата: Ғылым, 1992.
18. Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. Москва: Издательство АСТ, 2005. Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года. Москва: Евразия, 2002.
19. Цыб С.В. Когда была битва на Калке (историография вопроса). // Известия Алтайского государственного университета. № 4-2 / 2008.
20. Шихаб-дин ан-Насави. Сирас ас-султан Джалал-дин Манкбурны. Москва: Восточная литература, 1996.
21. Юрченко А.Г. Империя и космос: Реальная и фантастическая история походов Чингис-хана по материалам францисканской миссии 1245 г. Санкт-Петербург: Евразия, 2002.

Сведения об авторе:

Радик Джексенбаевич Темиргалиев Историк, публицист. Заместитель директора Института истории государства (Республика Казахстан). Член правления Научно-образовательного "Аспандау". Автор нескольких десятков публицистических и научно-популярных статей по истории казахов.

ДЖУЧИ-ХАН - ПРАВИТЕЛЬ ДЕШТ-И-КИПЧАКА

Аннотация. Рассматривается деятельность старшего сына Чингисхана Джучи в последние годы его жизни. Анализируются сложности взаимоотношений Джучи с отцом и братом. Подвергаются критике нашедшие широкое отражение в историографии сведения Рашид-ад-Дина о демарше Джучи в период среднеазиатской кампании. Исследуются подробности завоевания монголами Дешт-и Кипчака и выдвигается версия об участии Джучи в битве на Калке. Большое внимание также уделено статусу и положению Джучи в правящей элите Монгольской империи, правомерность применения по отношению к нему ханского титула. Исследуются различные версии гибели Джучи.

Ключевые слова: Джучи, Чингисхан, Чагатай, Дешт-и Кипчак, битва на Калке.

Information about the author:

Radik Dzheksenbayevich Temirgaliev Historian, publicist. Deputy Director of the Institute of State History (Republic of Kazakhstan). Member of the Board of Scientific and Educational "Aspandau". Author of several dozen journalistic and popular science articles on the history of the Kazakhs.

JOCHI KHAN - RULER OF DESHT-I-KIPCHAK

Abstract. The article examines the activities of Genghis Khan's eldest son Jochi in the last years of his life. The complexities of Jochi's relationship with his father and brother are analyzed. Rashid al-Din's information about the Jochi demarche during the Central Asian campaign, which is widely reflected in historiography, is criticized. The details of the Mongol conquest of Desht-i Kipchak are investigated and a version is put forward about the participation of Jochi in the battle of Kalka. Much attention is also paid to the status and position of Jochi in the ruling elite of the Mongol Empire, the legitimacy of applying the khan's title to him. Various versions of Jochi's death are being investigated.

Keywords: Jochi, Genghis Khan, Chagatai, Desht-i Kipchak, the battle of Kalka.